

Wirt Ádám

Engels, a tudományos szocializmus kiemelkedő teoretikusa és harcosa

A történelmi évfordulók mindig magukban rejtik azt a veszélyt, hogy a megemlékezés tárgyát — legyen szó akár személyekről, akár tanításaikról — muzeális értékekké merevítik: magasba emelik és nagyra értékelik, de elszakítják a jelenkortól. Az ünnepektől életművét minden szempontból tökéletesnek és befejezettnek tüntetik fel, és ezzel akaratlanul is aláássák időszerűségét. Szerencsére a marxizmus nagy alakjainak élete és munkássága minden ízében ellenáll az ilyen megmerevítésnek és muzeális megdicsőülésnek. Marx és Engels életművének áttekintése pedig különösen kiemeli az általuk vezetett forradalmi mozgalom alkotó jellegét és máig tartó időszerűségét. Negyven éves alkotói együttműködésükre két örökké nyugtalan, mindig újat kereső elme közös kutatásai és a közösen vállalt harc nyomták rá a bélyegüket. Amikor Marx halála után Engels életének utolsó évtizedében egyedül folytatja a közösen elkezdett munkát, ezt szintén nem a lezárás és a befejezés, hanem alkotó folytatás jegyében teszi. Hatalmas szellemi örökségének terjedelemben is jelentős része: tervek, előkészítő munkák, új kérdések megközelítése, olyan széles és gazdag program felvázolása, amely messze meghaladta egy ember életének lehetőségeit és amelynek befejezésére az akkor már idős Engelsnek nem is lehetett reális reménye. Lenin, egy új történelmi korszakra alkalmazta Marx és Engels tanításait, s a gyakorlatban is igazolta azok életképességét és időszerűségét. Ez az életképesség és időszerűség határozza meg az egymást követő Marx, Lenin és Engels évfordulók igazi jelentőségét és magyarázza a rendkívüli érdeklődést, a heves vitákat, amelyet a Marx, Engels és Lenin tanításai napjainkban váltanak ki.

A marxizmus három nagy alakja — Marx, Engels és Lenin — azonos szemléletük, közös emléleti és módszertani alapelveik, a munkásosztály ügye iránt azonos elkötelezettségek mellett egyéni módon járultak hozzá a marxista tanításokhoz, s részben különböző korszakokban fejlesztették és alkalmazták ezeket a tanításokat. A marxizmus mai ellenfelei és meghamisítói vagy félreértelmezői ezt arra próbálják felhasználni, hogy réseket és ellentmondásokat keressenek hármuk munkásságában, s ezen keresztül kérdéssé tegyék a marxizmus egységét és folytonosságát. A marxizmus növekvő tekintélyének és vonzóerejének hatására a polgári antimarxista irodalomban is előtérbe került a marxizmus átértelmezése és pluralizálása. A többféle — tehát polgári módon is értelmezhető — marxiz-

mus veszélytelenebb ellenfélnek a polgári ideológia számára, mint egy egységes marxizmus. Ugyanakkor különféle kispolgári rétegek és mozgalmak bekerülése a marxizmus vonzási körébe, reális, de ellentmondásos közeledésük a marxizmushoz gyakran szintén együtt jár a marxizmus átértelmezésével és pluralizálódásával. A polgári marxológusok és kispolgári marxizálók számára a marxizmus mai pluralizálásához szolgál történelmi igazolásul, hogy szembeállítják egymással a marxizmus három nagy alakját, tevékenységük különböző periódusait és oldalait: A fiatal Marxot az érett Marxszal, a marxista filozófiát a társadalomelmélettel, Marxot Engelszel, Lenint mindkettőjükkel, a forradalom Leninjét a forradalom előtti ortodox marxista Leninnel. A nyugati marxológusok és marxizálók többsége Engelst teszi felelőssé azért, hogy szerintük hosszú ideig elzárta az utat az autentikus Marx megismerése elől, és ezért ma az autentikus Marx felfedezése is állítólag csak Engels kritikáján keresztül lehetséges. Nem nehéz felismerni, hogy ez az Engels-ellenesség a valóságban a marxizmus egysége és folytonossága ellen irányul. Engels bírálatával nem az autentikus marxizmus számára, hanem a marxizmus polgári, kispolgári átértelmezése számára akarják megtisztítani az utat. Ezért Engels valóságos szerepének és jelentőségének tisztázása születésének 150. évfordulója alkalmából nemcsak a nagy gondolkodónak és forradalmárnak kijáró kötelező tiszteletadás és történelmi igazságszolgáltatás kérdése, hanem a marxizmus értelmezésének, folytatásának aktuális harci kérdése is, amelynek tétje a marxizmus forradalmi tartalma, egysége és folytonossága.

Marx és Engels alkotói együttműködésében kétségtelenül Engelsnek jutott a hálátlanabb szerep, legalábbis az utókor elismerése szempontjából. Nem kizárólag és nem is elsősorban azért, mert kettőjük közös munkájának szellemi eredményét az utókor Marxról nevezte el. Ezt Engels természetesen és igazságosnak tartotta, s elsősorban ő maga volt az, aki minden alkalommal hangsúlyozta, hogy a tudományos szocializmus joggal viseli Marx nevét. „Magam sem tagadhatom, — írta — hogy Marxszal való negyvenéves együttműködésem előtt és alatt az elméletnek mind a megalapozásában, mind nevezetesen kidolgozásában bizonyos önálló részem volt. De a vezető alapgondolatok legnagyobb része, kivált gazdasági és történelmi téren, különösen pedig végső fogalmazásuk Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx — mindenestre néhány speciális tudomány kivételével — nélkülem is véghez tudta volna vinni. Amit Marx alkotott, azt én nem tudtam volna véghezvinni, Marx magasabban állott, messzebre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségesek. Nélküle az elmélet távolról sem volna az, ami. Joggal viseli tehát Marx nevét.”

Természetesen ebből a nyilatkozatból le kell vonnunk Engels szerénységét és azt az őszinte szándékát, hogy munka- és harcostársa, személyes barátja jelentőségét saját érdemeinek rovására is kiemelje. Marx kiemelkedő szerepe a marxizmus kidolgozásában és megfogalmazásában így is vitán felül áll. Nem lehet viszont elfogadni Engels önértékelését arról, hogy a lángész Marx mellett ő csak egyike a „többieknek”, akik legfeljebb tehetségesek voltak. Az igazság az, hogy Engels Marx egyenrangú és méltó

társa. Marxhoz hasonlóan valódi lángész, és eredeti módon járult hozzá a közös munkához, nevét joggal említik Marx neve mellett, mint a modern szocializmus megalapítójának nevét.

Engels, Marxszal egyidőben önállóan jutott el a marxizmus alapvető szemléleti és módszertani kiindulópontjaihoz. Amikor 1844-ben Párizsban meglátogatta Marxtot — akivel eddig egy futó találkozás kivételével nem volt személyes kapcsolatban — kölcsönösen megállapították, hogy más-más úton „ugyanarra az eredményre” jutottak, „az elmélet minden terén tökéletesen egyetértének”, s ezzel kezdetét vette szoros alkotói együttműködésük. Engelsnek, aki a felvilágosult polgári értelmiségi családban nevelkedett Marxtól eltérően bigottan vallásos családi környezetben nőtt fel, nagyobb és bonyolultabb utat kellett megtenni, hogy idáig eljusson. Bizonyos tekintetben találkozásukkor és együttműködésük kezdetén Marx előbbre is járt az új világnézet kialakításában, különösen filozófiai kérdésekben volt így. Más tekintetben és más kérdésekben Engels járt Marx előtt és hatott ösztönzően Marx fejlődésére is. Különösen vonatkozott ez a közgazdasági kérdésekre és a társadalmi valóság konkrét ismeretére. Marx, aki addig főleg filozófiával és joggal foglalkozott, inkább elvont elméleti úton jutott el a polgári társadalom korlátainak és a munkásosztály történelmi szerepének felismeréséhez, mint a kapitalizmus valóságának és a munkásosztály helyzetének konkrét tanulmányozása útján, s ezért kezdetben elvont filozófiai nyelven fogalmazta meg a tudományos szocializmus csiráit. A fiatal Engels — akit apja a kereskedelmi üzleti munka tanulmányozására küldött Angliába — ezalatt közvetlenül megismeri az angol kapitalizmust, gyakorlati kapcsolatba lép a szocialista munkásmozgalommal, és kettőjük közül elsőnek fedezi fel a polgári közgazdaságtan kritikai átdolgozásának jelentőségét a szocializmus tudományos megalapozása szempontjából. „Manchesterben — írta életének erről a szakaszáról Engels — szinte az orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők; hogy ezek az alapjai a mai osztályellentétek pedig azokban az országokban, ahol a nagyipar következtében teljesen kifejlődtek — tehát kivált Angliában —, a politikai pártképződés, a pártharcok s ezzel az egész politikai történelem alapjai.”

Még Marx és Engels 1944-es párizsi találkozásuk előtt jelenik meg a Marx által szerkesztett Német-francia Évkönyvben Engels nagyobb tanulmánya, „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata”, amelyet Marx később zseniálisnak nevezett és amelyre a Tökében is gyakran hivatkozott. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy Engelsnek ez a korai munkája ösztönzően hatott Marx közgazdasági érdeklődésére és tanulmányaira, aki csak ezt követően kezdi behatódiban tanulmányozni a közgazdasági irodalmat. Angliai tapasztalatai és tanulmányai alapján írta meg Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” c. könyvét, amely többféle szempontból is úttörő jelenségű a marxizmus történetében. Ez volt az első konkrét társadalmi vizsgálatok alapján megírt marxista munka. Az angol munkásosztályhoz írott ajánlásában Engels kifejti, hogy

nem elégedett meg a tárgy **elvont** ismeretével, hanem a helyszínen figyelte meg az angol munkások mindennapi életét. Módszerét így jellemezte: „huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy személyes megfigyeléseim és személyes érintkezés útján közelről megismerjem az angol proletáriátust, törekvését, szenvedéseit és örömeit, s ugyanakkor a szükséges hiteles források felhasználásával kiegészítsem megfigyeleéseimet. Amit láttam, hallottam és olvastam, azt ebben a könyvben feldolgoztam”. Engels ezzel megvetette a marxista konkrét szociológiai kutatások alapjait, messze megelőzve a polgári szociológiát. Engels munkája ma is csattanós válasz arra a gyakran hangoztatott vádra, hogy a marxizmus elvont spekulatív jellegű és a konkrét társadalmi vizsgálatokat a polgári szociológiából kell megtanulnia. Ha az Engels által megkezdett és általa mindig is folytatott (akárcsak Marx és Lenin munkásságában) konkrét társadalmi vizsgálatok egy időben a dogmatizmus hatására el is sorvadtak, illetve háttérbe szorultak a marxista elméleti kutatásokban, a kiutat ebből a helyzetből nem a polgári szociológia kritikátlan átvétele, hanem elsősorban a marxizmus saját tradícióinak a felújítása és folytatása jelenti. Ehhez mutat ma is példát Engels munkája. Engels könyve úttörő jelentőségű volt abból a szempontból is, hogy ez volt az első tudományos munka, amelynek a tárgya a munkásosztály volt, méghozzá nemcsak mint szenvedő, hanem egyben mint cselekvő osztály. Ebben látta Engels munkájának fő érdemét Lenin is: „Engels előtt is igen sokan leírták a proletáriátus szenvedéseit és rámutattak arra, hogy a proletáriátuson segíteni kell. Engels volt az **első**, aki megmondta, hogy a proletáriátus **nemcsak** szenvedő osztály; hogy a proletáriátust éppen gyalázatos gazdasági helyzete feltatóztathatatlanul előre taszítja és rákényszeríti arra, hogy harcoljon végleges felszabadulásáért. A harcoló proletáriátus pedi **maga fog segíteni magát.**” Persze Engels első munkái — akárcsak Marx korai írásai — még nem az érett és kiforrott marxizmust képviselték. De tanulságos maga az út is, ahogyan eljutottak a tudományos szocializmushoz, s nemcsak abból a szempontból, hogy mi bizonyult a korai munkákból maradandó értéknek, hanem abból a szempontból is, hogy mi az, amit később korrigáltak, illetve elmélyítettek. „A munkásosztály helyzete Angliában” második német kiadásához 1892-ben írott előszavában maga Engels jegyzi meg, hogy a könyve a modern a szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán, s amint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy könyve is elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait. Ezt elsősorban arra a részre értette, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály párt doktrínája, hanem olyan elmélet, amelynek a végcélja az egész emberi társadalmat, a tőkéseket is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsakötő viszonyokból. „Ez az állítás elvont értelemben igaz is, de a gyakorlatban többnyire hasznavethetetlen, sőt annál is rosszabb... Ma is vannak éppen elegendő, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak, amely minden osztályellentét és az osztályharc fölött áll. Ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniuk, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.”

Engels figyelmeztetése ma is időszerű. Ma is akadnak, akik a marxizmus embrionális szakaszának egyes Marx és Engels által később meghaladott vonásait abszolutizálják. az elvont humanizmus szellemében értelmezik a marxizmust. Ez a fejlődési szakasz a marxizmushoz közeledő egyes rétegek számára lehet átmenet az osztályszemléletű tudományos szocializmushoz, mint ahogy az volt Marx és Engels számára is, s — ahogyan a **Német ideológiában** megjegyezték — abban az időben egy sereg német kommunista csak ilyen átmenet útján jutott el a kommunizmushoz. De teljesen visszajára fordítanánk ennek az átmenetnek az irányát, ha ezt az embrionális fejlődési szakaszt abszolutizálnánk, azonosítanánk az autentikus marxizmussal, ha lemondanánk azoknak a bírálatáról, akik megragadtak ebben az átmeneti állapotban, nem tudnak kikecmeregni belőle és vissza akarják oda rángatni az egész marxizmust. Ennek a retrográd kísérletnek nemcsak Engels (és más helyeken Marx) kifejezett utalásai mondanak ellent — amelyekben megtisztították nézeteiket az embrionális fejlődés félreérthető vagy félremagyarázható maradványaitól —, hanem egész életművük annak szelleme és fejlődési fő iránya.

Engels személyes képességeit, amelyek őt Marx egyenrangú társává avatták, a legilletékesebb, maga Marx is kiemelte. Aligha tekinthetjük üres udvariassági formulának Marx Engelshez intézett levelének szavait: „Te tudod, hogy nálam minden többnyire későn jön és másodsor, én mindig a te nyomdokaidban haladok”. Azt, hogy Marx mennyire egyenrangú társának tekintette Engelst széleskörű levelezésük is bizonyítja. Marx minden lényeges kérdésben kikérte Engels véleményét és számolt azzal. „Megelégedésed fontosabb nekem, mint bárni, amit más mondhatna róla.” Munkáiban Marx gyakran idézi és zseniálisnak nevezi Engels munkáit. Engels azonban életének nagyobbik részében a maga kivételes tehetségét önfeláldozóan alárendelte a közös munkának. Különösen abban a periódusban, amikor Marx **A tőkén** dolgozott, amelynek befejezését mindketten a legfontosabbnak tartották forradalmi elmélet tudományos megalapozása szempontjából. Engels az 50-es évektől barátja anyagi támogatása érdekében magára vállalta a kenyérkereső üzleti munka igáját. Hogy ez milyen áldozatot — és morális szenvedést — jelentett Engels részéről, azt egy ifjúkori levele világítja meg legjobban, amelyben azokról a megpróbáltatásokról panaszkodik, amelyek az apja kereskedelmi irodájában végzett munka jelentett számára. „A seftelés undorító... és különösen undorító, hogy az ember megmarad nemcsak burzsoának, aki aktívan áll szemben a proletariátussal... És bár lehet valaki kommunista létére külső körülményeit tekintve burzsoá és a kereskedelem igavonó barma, ha **nem foglalkozik irodalmi tevékenységgel**, de nagyban űzi a kommunista propagandát és ugyanakkor a seftelést és az ipart is — az lehetetlen. Szóval husvétkor elmegyek innen.” Engels akkor — 1845-ben — azt gondolta, hogy végleg szakított gyűlölt tevékenységgel és minden idejét, energiáját a munkásmozgalom gyakorlati szervezésének és a tudományos szocializmus fejlesztésének szentelheti. Egy évtizeddel később azonban, amikor arról van szó, hogy csak ezen az áron lehet biztosítani Marx

munkájának anyagi feltételeit Engels újból vállalja a „kereskedelem igazvonó barmának” gyűlölt munkáját.

Nemcsak ezt vállalta Engels. Ma már tudjuk, hogy a New York Tribune-ban Marx nevével megjelent cikkek — ez volt Engels anyagi támogatásán kívül Marx egyetlen rendszeres pénzkereső forrása — egy részét Engels írta. S ameddig Marx a Tökén dolgozott, Engels, amennyire lehetett, igyekezett tehermentesíteni őt más területeken is. „A Marx és köztem fennálló munkamegosztás következtében — írta — rám hárult az a feladat, nézeteinket az időszaki sajtóban, tehát nevezetesen az ellentétes nézetekkel való harcban képviseljem, s így Marxnak ideje maradjon nagy főműve kidolgozására.” Engelsre jutott a tudományos szocializmus népszerűsítésének nemes, de nehéz feladata, amelyet Engels nagyszerűen meg is oldott. Engelsnek kellett védelmeznie közös tanításukat azokban a polémiákban, amelyek a kispolgári szocializmus különféle képviselőivel folytak. Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a terhes kenyérkereső munka, a szerteágazó publicisztikai tevékenység és a munkásmozgalom gyakorlati szervezése mellett viszonylag kevesebb idő maradt Engels önálló tudományos terveinek megvalósítására. Pedig Engels egész életében tele volt ilyen tervekkel, olyan területeken is, amelyekkel Marx nem foglalkozott, például a nyelvészet, a hadtudomány és a természettudomány számos ágazata. Amikor azonban a kettőjük között kialakult munkamegosztás azt kívánta — és ilyen helyzet nagyon gyakran adódott — Engels habozás nélkül félretette dédelgetett terveit. Jellemző, hogy legnagyobb terjedelmű elméleti írása, az Anti-Dühring (Lenin „csodálatos tartalmas és tanulságos könyvnek” nevezte) Engels szavaival szólva nem a „belső kényszer gyümölcse” volt, hanem barátai (köztük Marx) unszolására „harapott bele a savanyú almába”, amit Dühring nézeteinek kritikai elemzése jelentett. Engels zsenijét és hatalmas munkabírását bizonyítja, hogy ilyen nehéz körülmények között is mindig méltó színvonalon képviselte és alkotó módon kezelte a marxista elméletet. Mesterien értett ahhoz, hogy a negatív bírálatot — amelyre a marxizmus kispolgári ellenfelei rákényszerítették — a marxista szemléleti mód többé-kevésbé összefüggő pozitív kifejezésévé fejlessze és azokon a területeken, ahová kezdetben csak a vita szükséglete kényszerítette, éles szemmel felismerje, rendszerezze és általánosítsa a tudomány és a társadalmi gyakorlat tapasztalatait, s ezzel újabb területeken törjön utat a marxista elemzés számára.

Éppen Engels sokoldalúságának és fáradhatatlan munkabírásának köszönhetjük, hogy a marxizmus egészéről, alkotórészeinek szerves egységéről, azok kölcsönhatásáról és kölcsönös feltételezettségéről ma helyes képet tudunk alkotni. Marx életének utolsó három évtizedét — alkotói tevékenységének nagyobb részét — **A tőke** megírásának szentelte. A marxizmus polgári kritikussai és kispolgári értelmezői ezt a körülményt gyakran megpróbálták arra felhasználni, hogy Marx tanításait a közgazdasági elméletre korlátozzák és azt elszakítsák a marxizmus többi alkotórésztől, mindenekelőtt a filozófiától. Marx egész munkásságának az ismerete — benne a tőke módszere és világnézeti tartalma — önmagában

is cáfolja a marxizmusnak ezt a mesterséges korlátozását s egyben meghamisítását. A marxizmus három alkotórészének együttes kifejtésére, szerves kapcsolatuk és kölcsönhatásuk részletes kimutatására, sokoldalú bizonyítására azonban elsősorban Engels munkásságában került sor.

Különösen nagy figyelmet fordított Engels a marxizmus filozófiai oldalának kifejtésére és fejlesztésére. Mindig hangsúlyozta, hogy tanításai elválaszthatatlanok azok filozófiai alapjától és azoknak egységes világnézeti tartalmuk van. Rámutatott, hogy a német klasszikus filozófia — elsősorban Hegel filozófiája — nélkül nem jöhetett volna létre a tudományos szocializmus, s a német klasszikus filozófia örököse a munkásosztály. Marx és Engels még együttműködésük kezdetén tisztázták viszonyukat Hegel és Feuerbach filozófiájához. Marx haláláig azonban nem volt alkalmuk erre a tárgyra visszatérni. Hegelhez való viszonyukról itt-ott nyilatkoztak ugyan, de sehol sem kimerítően és összefüggően. Ezt a hiányt pótolta Engels 1888-ban megjelent munkája: **Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása.**

Az új filozófia — a dialektikus és történelmi materializmus — alapjait Marx és Engels kezdetben az idealista ideológikus szemlélettel való kritikai leszámolás és saját filozófiai lelkiismeretük tisztázása formájában fejtették ki. Ez az első kifejtés sok tekintetben még hipotétikus jellegű volt. Az új szemléletet és módszert még a tudomány különböző területein a tények elemzésén kellett próbára tenni és igazolni. Az első próba az 1848-49-es forradalmak tapasztalatainak elemzése volt. Marx történeti munkái (**Osztályharcok Franciaországban, Luis Bonaparte brumaire tizenharmadikája**) mellett Engels **Forradalom és ellenforradalom Németországban** c. írása konkrét történeti anyagon próbálta ki és igazolta az új társadalomfelfogás helyességét. A kor politikai eseményeinek és viszonyainak folyamatos elemzése — ameddig Marx élt, vele szorosan együttműködve — Engels elméleti munkásságának később is állandó része volt. Ennek alapján dolgozta ki a munkásmozgalom stratégiáját és taktikáját, látta el politikai tanácsaival Európa valamennyi akkor létező szocialista munkáspártját.

A második nagy próba, amely az új világnézetet véglegesen a tudomány rangjára emelte, a tőkés termelési mód gazdasági szerkezetének és törvényeinek a feltárása volt a materialista társadalomfelfogás és a dialektikus módszer segítségével. Ezt a munkát elsősorban Marx végezte el a **Tőkében**. A kiterjedt levelezés, amelyet Marx munkája kezdetétől ebben a tárgykörben Engelsszel folytatott egyértelműen bizonyítja Engels tevékeny részvételét ebben a munkában is. Amikor pedig Marx meghalt anélkül, hogy élete fő művét befejezhette volna, munkáját közvetlenül Engels vette át és folytatta. Életének utolsó évtizedét annak szentelte, hogy — ismét rendezze **A tőke** második és harmadik kötetét. Tudjuk, hogy Engels tervéhez tartozott az **Értéktöbbletelmélet** sajtó alá rendezése és a **Tőke negyedik** köteteként való megjelentetése is, de a halál ebben már megakadályozta.

Az új világnézet próbájának tekintették Marx és Engels azokat az új tudományos eredményeket is, amelyek tőlük függetlenül jöttek létre, de

megerősítették az ő következtetéseiket, szemléletüket és módszerüket. Így például Morgan 1877-ben megjelent **Őtársadalom** című könyvét, amelyben az amerikai etnográfus az emberi társadalom genézisének vizsgálata kapcsán a maga módján újra felfedezte a történelmi materializmust. Morgan munkájával eredetileg Marx akart foglalkozni, hogy annak eredményeit szervesen beépítse a marxista társadalomfelfogásba, segítségével elűntesse azt a fehér foltot, amely a társadalom keletkezésének kérdésében a marxista társadalomképben még található volt. Marx tervet annak halála után Engels váltotta valóra **A család, a magántulajdon és az állam keletkezése** c. könyvében (1884). Engels könyve nem egyszerűen Morgan eredményeinek ismertetése, hanem önálló tudományos munka Morgan eredményeinek és más eredmények, köztük saját kutatásainak felhasználásával. Ahogy Engels írta: „ostobaság ismertetni Morgant, s nem kritikailag értelmezni, felhasználva a legújabb eredményeket, ezeket a mi nézeteinkkel és a már kapott következtetésekkel összefüggésben kifejteni.” Engels munkája gazdag történelmi tényanyag alapján és ugyanakkor általánosított formában tárgyalja az osztálytársadalom, a magántulajdon, az állam kialakulását és fejlődésének alapvető törvényszerűségeit.

A dialektikus materialista világnézet helyességének fontos próbája volt a természettudományok fejlődése, a dialektika alkalmazása a természet megismerésében. Engels több helyen írja, hogy Marx és ő voltak az egyetlenek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet materialista felfogásába átmentették. Ehhez természetesen a matematikában és a természettudományban való jártasságra volt szükség. Maga Marx alapos matematikai ismeretekkel rendelkezett és többször hozzáfogott, hogy képezze magát a természettudományok más területein is. Ez azonban — különösen a természettudományok rohamos fejlődésével való lépéstartás — túl sok időt követelt, s Marx idejét elsősorban **A tőke** foglalta le. Engels volt az, aki — amikor apai öröksége lehetővé tette, hogy visszavonuljon a kereskedői pályától és teljes idejét a tudománynak és a munkásmozgalomnak szentelje — belevetette magát a természettudomány akkor legújabb eredményeinek tanulmányozásába és filozófiai feldolgozásába. Ilyen irányú munkásságának eredményét Marx matematikai kézírataival együtt külön kötetben készült kiadni, de ezt a munkát már nem volt ideje befejezni, s a hátrahagyott előkészítő anyagot csak halála után jelenhettek meg **A természet dialektikája** címmel.

A marxizmus a kispolgári szocializmus elleni harcban jött létre és fejlődött. Ebben a harcban Engels mindig oroszlánrészt vállalt. Az általános emberszeretetet hirdető „igazi” szocializmussal szemben szenvedélyesen védelmezte a tudományos szocializmus idealista és kispolgári természetét. Ma is időszerű az a mélyreható bírálat, amelyet Engels az anarchizmus eszmei forrásai és konkrét politikai megnyilvánulásai felett gyakorolt Max Stirnerrel kezdve a proudhonizmuson keresztül a bakuninizmusig. Az anarchisták elvont államellenességéről bebizonyította, hogy az lebecsüli a munkásosztály politikai szervezeteinek jelentőségét s a szocializmus felépítésének legfontosabb fegyverétől — a proletariátus didaktúrájától — akarja megfosztani a munkásosztályt. Ugyanakkor leleplezte az állam

iránti babonás tiszteletből fakadó opportunizmust is, amelyet a német munkásmozgalomban hosszú ideig a lassaleanizmus képviselt. Dühring eklektikus kispolgári szocializmusának megsemmisítő bírálata Engels munkájában döntő csapás volt a marxizmussal szembenálló kispolgári szocializmus minden változatára.

Engels még megélte, hogy a kispolgári szocializmussal folytatott harc eredményeként a szocializmus szélesan elterjedt és hegemoniát vívott ki a nemzetközi munkásmozgalomban. A marxizmus elterjedése és kivívott hegemoniája új problémákat vetett fel. Sokan csak formálisan fogadták el a marxizmust, de nem tudták azt alkalmazni. Mások a marxizmus cégére alatt a maguk zavaros nézeteit kezdték terjeszteni. Ebben a helyzetben különösen jelentős volt a marxizmus alkotó értelmezése, alkotó folytatása, a marxizmus elferdítése elleni harc. Engels komoly veszélyt látott abban, hogy az újsütető marxisták megelégedtek a marxizmus elméleti oldalának elvont elsajátításával, anélkül, hogy az elméletet összekapcsolnák a forradalmi gyakorlat szükségleteivel. Azok az emberek — figyelmeztetett Engels a munkáspártok vezetőihez intézett leveleiben —, akik a szocialista elméletet nem a cselekvés, a munkásosztály közötti munka eleven elméleteként fogják fel, hanem dogmák gyűjteményeként, amelyet kívülről be kell tanulni és hangosan ismételtetni, mint valami ima szövegét, közönséges szektává válnak, elszakadnak a valóságos mozgalomtól. Ezért hangsúlyozta rendkívüli nyomatékkal: a mi tanításunk nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala.

A marxizmus felületes elsajátítása és megalapozatlan alkalmazása azt a veszélyt is magában rejtette, hogy frázissá süllyeszti a marxizmus legfontosabb tételeit. („Ugyanis **mindent** le lehet sülyeszteni frázissá.”) Egyik levelében így panaszkodik az idős Engels: „sajnos, igen gyakran hiszik azt, hogy egy új elméletet teljesen megértettek és minden további tanulmányozás nélkül alkalmazni tudnak, mihelyt annak fő tételeit — és ezeket sem mindig helyesen — elsajátították.” Késően állapítja meg, hogy „a materialista történelemfelfogásnak is van manapság egy sereg ilyen barátja, akiknek ez a felfogás csak ürügy arra, hogy **ne** tanulmányozzák a történelmet.” Élete végéig féltően óvta Engels a marxizmust az ilyen felületességtől és leegyszerűsítéstől, szüntelenül figyelmeztetett a marxizmus valóban elmélyült tanulmányozásának és körültekintő alkalmazásának szükségességére.

A tudományos szocializmus fejlődése nem nélkülözhetette azt a „ténybeli és elméleti műveltségi anyagot”, amelyet a polgári értelmiségnek a munkásmozgalomhoz csatlakozott elemei hoztak magukkal. Ahhoz azonban, hogy ezek az elemek valóban használhatnak a proletármozgalomnak és a tudományos szocializmusnak Marx és Engels szerint két feltétellel volt szükség. Először, hogy a munkásmozgalomhoz csatlakozó polgári értelmiségiek valódi műveltséget hozzanak magukkal és ne felületesen elsajátított, rosszul megemésztett eszméket, amelyekhez aztán hozzá akarják illeszteni a marxizmust. Másodsor, hogy ne hozzák magukkal a polgári, kispolgári előítéletek maradványait, hanem kertelés nélkül tegyék magukévá a proletár szemléleti módot. A kispolgári rétegeknek a beáram-

lása a mozgalomba Engels értékelése szerint egyfelől a mozgalom sikere volt, annak bizonyítéka, hogy a munkásosztály valóban vezető osztállyá vált. Másfelől Engels figyelmetetett az abból származó veszélyre is, ha a mozgalom marxista vezetői engedményeket tesznek a kispolgári eszméknek és törekvéseknek. Engels tehát még a revizionizmus nyílt zászlóbontása előtt felismerte a revizionizmus veszélyét és éberségre intette a szocialista munkásmozgalmat.

A történelem olyan fordulópontján halt meg Engels, amikor a kapitalizmus fejlődésének új szakasza kezdődött és ezzel együtt új fejlődési szakasz küszöbére ért a munkásmozgalom is, a forradalmi harc új módszereket, új szervezeti formákat követelt és hamarosan napirendre került a szocialista forradalom. Engels utolsó írásai bizonyítják, hogy az idős Engels sok mindent felismert az érlelődő történelmi fordulatból, de az új és még nem teljesen kibontakozott tendenciák elemzésére már nem maradt ideje. Az az elmélet és módszer azonban, amelyet Marx és Engels közösen dolgoztak ki és amelyet Engels olyan ragyogóan alkalmazott, alkalmas volt ennek az új történelmi fordulatnak, a kapitalizmus és a forradalmi munkásmozgalom új fejlődési szakaszának, majd a szocialista forradalom gyakorlati problémáinak elemzésére. Ezt a munkát végezte Engels nyomdokaiba lépve Lenin.

Engels módszerének következetes tudományosságát mutatja az, ahogyan a jövő szocialista társadalmát kezelte. Marxhoz hasonlóan nem tett kísérletet arra, hogy utópiákat agyaljon ki és hasztalanul találgassa azt, amit nem lehet tudni. Kora társadalmának tudományos elemzéséből kiindulva igyekezett feltárni azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek a jövő irányába mutattak és közvetkezettlen engedtek a szocialista társadalomra. Ebben a szellemben a fiatal Engels így foglalta össze a kommunizmus lényegét: 1. a proletárok érdekeinek megvédése a burzsuá érdekeivel szemben; 2. a magántulajdon megszüntetése és vagyonközösséggel való felváltása; 3. ezeknek a céloknak az eléréséhez egyetlen eszköznek — az erőszakos demokratikus forradalomnak — az elismerése.

Ez a meghatározás nemcsak az „osztályok feletti”, elvont humanista „igazi” szocializmustól határolta el Marx és Engels proletár szocializmusát, hanem egyben a jövőre vonatkozó meddő utópista találgatásoktól, a szocializmus utópista doktrinér felfogásától is. A szocializmus utópista doktrinér felfogásától óvja az idős Engels a szocializmus híveinek egyre népesebb táborát. Hangsúlyozza, hogy a szocializmus nem egy adott dolog, hanem mint minden társadalmi rendszer állandó változásokon, átalakulásokon megy majd keresztül. Amit előre lehet látni az a kapitalista rendszertől való alapvető különbsége: a termelésnek a társadalmi tulajdon alapján való megszervezése — először nemzeti keretek között. Ebből a nézőszempontból bírálta Engels azt a vitát, amely a múlt század 90-es éveiben azzal foglalkozott, milyen lesz az elosztás formája a jövő szocialista társadalmában. „A vita valamennyi résztvevője — írta — a „szocialista társadalmat, nem úgy fogta fel, mint ami állandóan és halad előre, hanem mint stabil, egyszer s mindenkorra lerögzített dolgot, amelynek tehát az elosztási módja is lerögzített legyen.” Engels felhívta a figyelmet

arra, hogy az „elosztás módja lényegében mégiscsak attól függ, mennyit lehet elosztani, ez pedig a termelés és a társadalmi szervezet előrehaladásával együtt nyilván mégis változik, tehát az elosztási mód nyilván szintén változhat.” Ésszerűen azt lehet megkísérelni — mutatott rá Engels —, hogy „1. felfedezzék azt az elosztási módot, amellyel **elkezdik**, és 2. megtalálják azt az **áldaános irányt**, amelyben a továbbfejlődés halad.”

Engels szavainak helyességét — hogy a szocializmus nem egyszer s mindenkorra lerögzített dolog, hanem állandóan változik és halad előre — a történelem későbbi menete — benne a szocialista társadalom születésének és fejlődésének hazai és nemzetközi tapasztalatai — igazolja, s Engels útmutatásai segítenek marxista módon eligazodni a szocialista társadalom építésének bonyolult problémáiban. Engels gazdag eszmei hagyatékának nagy jelentősége abban van, hogy világosan megmutatja a születő szocialista társadalom osztály kiindulópontjait és alapvető különbségeit a megelőző kapitalista társadalomtól, ugyanakkor segít helyesen felismerni és alkotóan értelmezni a továbbfejlődés általános irányát. A tudományos szocializmus megteremtőjének, Marx méltó társának az ügye és eszméi tovább élnek a ma születő és fejlődő szocialista társadalomban.

M. Trus

Lenin a szocialista és kapitalista rendszer békés egymás mellett élésének alapelveiről

A szocialista és kapitalista államok békés egymás mellett élésének kérdését első ízben Lenin dolgozta fel tudományosan és ő ültette át a gyakorlatba.

A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésével kapcsolatos kérdések feldolgozását Lenin összekapcsolta a tudományos kommunizmus elméletének továbbfejlesztésével, valamint a szocialista forradalomról szóló tanítással.

Lenin a békés egymás mellett élést objektív törvényszerűségnek tartotta, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet teljes történelmi folyamata során világméretekben hatni fog. A két rendszer egymás mellett élésének sajátosságaira vonatkozó megállapítást először 1915-ben tett az „Európai Egyesült Államok jelszaváról” c., valamint 1916-ban „A proletárforradalom katonai programja” c. cikkében: „A szocializmus nem győzhet egyidejűleg **valamennyi** országban. Először egyetlen, vagy néhány országban fog győzni, a többi bizonyos ideig burzsoá, vagy a burzsoá rendig még el sem jutott ország marad.”

A továbbiakban Lenin ezt az igen fontos megállapítást sokoldalúan továbbfejlesztette és konkretizálta cikkeiben és beszédeiben annak az idő-